

TILSHUNOSLIKDA NUTQIY JANRLAR VA ULARNING O'RGANILISH MASALASI

Azimov Akbarjon Niyozidin o'g'li
Andijon davlat pedagogika instituti
akbarshohazimov3@gmail.com

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.17986520>

Annotatsiya. Ushbu maqolada hozirgi kunda tilshunoslikning eng yangi sohalaridan biri bo'lgan nutqiy janrlar hamda ularning tasnifi masalalari haqida fikr bildirildi. Jahon va o'zbek tilshunos olimlari tomonidan nutqiy janrlarning tasniflashga doir bo'lgan nazariy firklar umumlashitirilib, ular o'rtasidagi mushtarak jihatlar tahlil qilindi.

Kalit so'zlar: antroposentrizm, nutqiy janrlar, nutqiy aktlar, lokutiv akt, illokutiv akt, perllokutiv akt, nutqiy janrlar turlari, diniy nutqiy janrlar.

Аннотация. В данной статье представлены размышления о речевых жанрах, которые на сегодняшний день считаются одной из наиболее новых и актуальных областей современной лингвистики, а также о проблемах их классификации. Обобщены теоретические взгляды мировых и узбекских лингвистов, посвящённые классификации речевых жанров, и проведён анализ их общих черт.

Ключевые слова: антропоцентризм, речевые жанры, речевые акты, локутивный акт, иллокутивный акт, перлокутивный акт, типы речевых жанров, религиозные речевые жанры.

Abstract. This article discusses speech genres, which are considered one of the newest and most relevant areas of modern linguistics, as well as the issues related to their classification. The theoretical views of both international and Uzbek linguists on the classification of speech genres are summarized, and the common features among these theories are analyzed.

Keywords: anthropocentrism, speech genres, speech acts, locutionary act, illocutionary act, perlocutionary act, types of speech genres, religious speech genres.

Kirish. Dunyo tilshunosligida lisoniy birliklarning pragmatik xususiyatlariga e'tibor qaratilishi natijasida nutqiy aktlar va ular asosida yuzaga keluvchi diskurs masalasi, nutqiy aktlarning intensional xususiyatlari bilan bog'liq nutqiy janrlar masalasi kun tartibidagi ustuvor masalaga aylandi. Dunyoning ko'plab lingvistik markazlari, xususan, Rossiyaning nutqiy janrlar maktablari, Avstraliyaning sistem-funksional tilshunoslik maktabi, Buyuk Britaniyaning amaliy tilshunoslik: maxsus maqsadlar uchun ingliz tili yo'nalishi, AQSHning korpus lingvistikasi va ritorik janrlar tadqiqi markazlarining tadqiq obyektini aynan nutqiy janrlardir.

Bugungi zamonaviy tilshunoslikning yangi tadqiqotlaridada bizni qurshab turgan olamni anglash uchun jamiyatdagi axborotlarni uzatish va qabul qilish imkoniga ega bo'lgan inson omilini markazga qo'yib, tilshunoslikda antropotsentrik tadqiqotlarning ustuvorlik kasb etishiga xizmat qilmoqda. Antropotsentrik tadqiqotlar jarayonida nutqiy janrlar masalasi tobora ommaviylashib borayotgan o'ziga xos ilmiy yo'nalish sifatida namoyon bo'lmoqda. Nutqiy janrlar nazariyasi xususida so'z borganda uning markaziy masalasi nutqiy aktlarning

janr xususiyatlarini aniqlash hamda nutqiy janrlarning lingvistik va pragmatik aspektlarini tekshirishdan iborat ekanini ta'kidlash zarurdir.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur maqolani yozishda qiyoslash, analiz, sintez, umumlashtirish, tavsiflash kabi bir qator metodlaridan foydalanilgan holda umumiy xulosalar berildi.

Adabiyotlar tahlili. O'tgan asr tilshunosligining rivojlanish jarayoni semiotika va pragmatikaning shakllangan nazariy asoslari bilan boyib, yangi ilmiy yo'nalishlarning vujudga kelishi bilan tavsiflanadi. Ana shunday yo'nalishlardan biri – lingvistik janr nazariyasi – XX asrning 50-yillaridan boshlab shakllana boshlagan ilmiy konsepsiya hisoblanadi. Rus tilshunosi M. Baxtinning nutqiy tuzilmalarning tabiatini anglashda “janr” kategoriyasini lingvistik tadqiqotlarga ham tatbiq etish zarurligi haqidagi falsafiy mulohazalari ushbu tushunchaning mazmun doirasini keskin kengaytirdi. [1.S.428-472] Hozirgi zamon tilshunosligida nutqiy (yoki lingvistik) janr deb muayyan kommunikativ vazifa, barqaror kompozitsion model va uslubiy uyg'unlik asosida shakllanuvchi yaxlit nutqiy birlik tushunilmoqda. Aslida til tizimidagi yaxlit nutqiy shakllarni mustaqil tadqiq etish zaruriyatini ilmiy nuqtai nazardan asoslab bergan aynan Baxtin yondashuvidir. Shu boisdan uning nutqiy maqsad, struktura barqarorligi va uslubiy belgilanganlik haqidagi konseptual qarashlari bugungi kunda lingvistik janrlar nazariyasining asosiy metodologik tayanchlaridan biri sifatida qabul qilinadi. [2.S.584]

Nutq janrining kompozitsion tuzilishi yaxlit tizim sifatida namoyon bo'ladi. M. Baxtin ta'rifiga ko'ra, u quyidagi tarkibiy ko'rinishlarga bo'linadi:

1. nutq butunining boshlang'ich qurilish modellari;
2. yakunlovchi strukturalari;
3. so'zlovchining suhbat jarayonidagi boshqa ishtirokchilarga nisbatan munosabatini aks ettiruvchi turlari.

Baxtin qarashlarida nutq janrlari aytimning tipik shakli sifatida talqin qilinadi va ular nutqiy muloqotning zanjirini tashkil etuvchi alohida bo'g'inlar sifatida namoyon bo'ladi. Uning fikricha: “Har qanday aytim – muloqot jarayoni zanjirining uzviy bo'lagi bo'lib, unda so'zlovchining muayyan mazmun-voqeiy sohadagi faol nuqtayi nazari ifodalanadi. Til vositalari hamda nutq janrining tanlanishi aynan shu mazmuniy-kommunikativ vazifalar bilan belgilanadi”. [1.S.187]

M.M. Baxtin ta'kidlashicha, til tizimini mukammal egallash mumkin, biroq muayyan nutq janrini bilmaslik kishini noqulay ahvolga solib qo'yadi. Bu holat shuni anglatadiki, nutq me'yorlari so'zlovchining o'zi tomonidan yaratilmaydi, aksincha unga tayyor holda beriladi. Baxtin buni quyidagicha izohlaydi: “Nutq janrlari bizga deyarli ona tilimiz singari tayyor holda beriladi... Gapirishni o'rganish – bu aytim tuza bilishni o'rganish demakdir. So'zlovchining nutqiy irodasi, avvalo, ma'lum bir nutq janrini tanlashda namoyon bo'ladi”. [1.S.187]

V.V. Dementyev nutq janri haqidagi ilmiy qarashlarni uch asosiy konsepsiyaga ajratadi:

1. Aristotelning klassik falsafiy qarashlari;
2. kollokvialist (nutqshunoslik) yondashuvi;
3. Baxtinning janrshunoslikka oid nazariy qarashlari.

Baxtin maktabiga mansub rus tilshunoslari nutqiy janrlarni ikki asosiy yoʻnalishda tadqiq etganlar. Ularning ishlari semantika-sintaktika-pragmatikaning semiotik paradigmasiga tayangan holda olib borilgan. Birinchi yoʻnalish asosan semantika va sintaktika asosida izlanishlar olib borgan boʻlsa, ikkinchi yoʻnalish sintaktika–pragmatika asosida nutqiy janrlarni tahlil qilgan. Demak, semantika sintaktik asosga tayanadi, sintaktik tahlildan esa pragmatika bosqichiga oʻtiladi. Yuqorida koʻrib oʻtilgan ilmiy manbalar tahlili shuni koʻrsatadiki, nutqiy janrlar nazariyasi XX asr tilshunosligining eng muhim paradigmalardan biriga aylangan hamda ushbu yoʻnalishning shakllanishi semiotika, pragmatika va diskurs tahlilining rivojlanishi bilan bevosita bogʻliqdir. M. Baxtin tomonidan ilgari surilgan konseptual gʻoyalar lingvistik janrlarni nutqiy muloqotning barqaror, funksional va ijtimoiy shartlangan tuzilmalari sifatida talqin qilishga ilmiy asos yaratdi. Keyingi davrlarda ushbu asos turli lingvistik maktablar, jumladan, rus, yevropa va amerika tadqiqotchilari tomonidan kengaytirilib, nutqiy janrlar semantika, sintaktika va pragmatika kesishmasida koʻp qirrali obyekt sifatida oʻrganila boshlandi. Adabiyotlarda qayd etilgan yondashuvlar janr tushunchasining faqat formal-kompozitsion model sifatida emas, balki kommunikativ maqsad, nutqiy strategiya, ijtimoiy rol, madaniy kontekst kabi omillar bilan uygʻun holda qaralishini taqozo qiladi. Shuningdek, V.V. Dementyev taklif etgan konseptual tasnif nutqiy janrlarning falsafiy ildizlari, nutq amaliyoti bilan bogʻliq xususiyatlari va Baxtin maktabi asoslagan lingvistik yondashuvlar oʻrtasidagi ilmiy aloqadorlikni chuqur ochib beradi. Xorijiy va mahalliy ilmiy manbalar tahlili shuni koʻrsatadiki, zamonaviy tilshunoslikda nutqiy janrlarni oʻrganish antropotsentrik paradigma doirasida yangi ilmiy bosqichga koʻtarilgan. Inson omili, kommunikativ ehtiyoj va diskursiv faoliyat butun tadqiqotning ichki harakatlantiruvchi kuchi sifatida maydonga chiqmoqda. Bu esa nutqiy janrlar tabiati, ularning shakllanish mexanizmlari, strukturaviy-mantiqiy xususiyatlari hamda funksional imkoniyatlarini yanada chuqurroq tahlil qilish zarurligini koʻrsatadi. Shunday qilib, mavjud adabiyotlar nutqiy janrlarni koʻp omilli lingvistik hodisa sifatida talqin etuvchi ilmiy asosni shakllantirgan boʻlib, ular keyingi boʻlimlarda olib boriladigan tadqiqotlar uchun mustahkam nazariy poydevor vazifasini bajaradi. Adabiyotlar tahlilidan kelib chiqadigan umumiy xulosa shuki: nutqiy janrlar lingvistik tadqiqotning alohida obyektiga aylangan, ularning oʻrganilishi esa kommunikativ faoliyatni anglashda fundamental metodologik ahamiyatga ega.

Muhokama va natijalar. Adabiyotlarda koʻrsatilgan yondashuvlar shuni koʻrsatadiki, nutqiy janr tushunchasi faqat formal-kompozitsion model sifatida emas, balki kommunikativ maqsad, nutqiy strategiya, ijtimoiy rol va madaniy kontekst bilan uygʻun holda qaralishi zarur. Bu esa nutqiy janrlarni oʻrganishda koʻp qirrali yondashuvni talab qiladi. V.V.

Dementyevning konseptual tasnifi nutqiy janrlarning falsafiy ildizlari, nutq amaliyoti bilan bogʻliq xususiyatlari va Baxtin maktabi asoslagan lingvistik yondashuvlarni ilmiy jihatdan bogʻlaydi. Shu orqali nutqiy janrlarni oʻrganish jarayoni nafaqat til tizimini tushunish, balki muloqotning ijtimoiy-madaniy aspektlarini ham chuqur oʻrganish imkonini beradi. Zamonaviy tilshunoslikda nutqiy janrlar **antroposentrik paradigma** doirasida oʻrganilib, inson omili va kommunikativ ehtiyojlar tadqiqotning markaziga qoʻyiladi. Bu esa nutqiy janrlarni muloqot jarayonida ijtimoiy faoliyatni tashkil etuvchi, madaniy kontekst bilan uzviy bogʻliq, koʻp qirrali lingvistik hodisa sifatida baholash imkonini beradi. Natijalar shuni koʻrsatadiki:

1. Nutqiy janrlar tilshunoslik tadqiqotlarining alohida obyektiga aylangan, ularning oʻrganilishi lingvistik va pragmatik tahlilning mustahkam ilmiy poydevorini yaratadi.
2. Nutqiy janrlarni semantika, sintaktika va pragmatika kesishmasida oʻrganish ularning shakllanish mexanizmlari, strukturaviy va funksional xususiyatlarini chuqurroq aniqlashga imkon beradi.
3. Lingvistik janr nazariyasi muloqot jarayonidagi nutqiy aktlarning barqarorlik, uslubiy belgilanganlik va ijtimoiy shartlanganlik tamoyillarini ilmiy asosda ochib beradi.

Shu bilan birga, tahlil shuni koʻrsatadiki, nutqiy janrlarni oʻrganish faqat til tizimining ichki qonuniyatlarini tushunish bilan cheklanmaydi; ular orqali muloqotning kommunikativ samaradorligi, madaniy kodlar va ijtimoiy rolning realizatsiyasi ham aniqlanadi. Nutqiy janrlarning tarkibiy va funksional xususiyatlarini ilmiy asosda aniqlash, ularni diskurs tahlili, ijtimoiy lingvistika va pragmatika bilan uzviy bogʻlash orqali, tilshunoslik tadqiqotlarida yangi metodologik imkoniyatlar ochiladi. Shunday qilib, mavjud ilmiy manbalar va nazariy qarashlar nutqiy janrlarni koʻp qirrali lingvistik-hodisalar sifatida talqin qilish imkonini beradi. Bu yondashuv nafaqat ilmiy tadqiqotlar uchun mustahkam nazariy poydevor yaratadi, balki tilshunoslikning amaliy sohalarida — muloqotni optimallashtirish, til taʼlimi, korpus tahlili va madaniyatlararo kommunikatsiya tadqiqotlarida ham qoʻllanilishi mumkin. Natijalar asosida xulosa qilish mumkinki, nutqiy janrlar lingvistik tadqiqotlarning alohida va mustahkam obyektiga aylangan, ularni oʻrganish metodologik jihatdan tilshunoslikning rivojlanishi va amaliy qoʻllanilishida asosiy rol oʻynaydi.

Xulosa. Nutqiy janrlar nazariyasiga doir ilmiy manbalar koʻrsatadiki, mazkur yoʻnalish zamonaviy tilshunoslikning eng faol rivojlanayotgan paradigmalardan biri sifatida shakllanmoqda. M. Baxtin tomonidan asoslangan konseptual yondashuvlar janri nafaqat kompozitsion qolip, balki kommunikativ maqsad, nutqiy strategiya, ijtimoiy rol va madaniy kontekstning uygʻunlashuvi sifatida talqin qilish imkonini berdi. Keyingi tadqiqotlarda semantika, sintaktika va pragmatikaning kesishgan nuqtasida nutqiy janrlarni qamrab oluvchi koʻp qirrali ilmiy model vujudga keldi. Adabiyotlar tahlili shuni koʻrsatdiki, nutqiy janrlarni oʻrganish faqat til tizimining ichki strukturasi bilan cheklanmaydi; aksincha, ular jamiyatning kommunikativ ehtiyojlari, madaniy tajribasi, ijtimoiy rollari va diskursiv faoliyatini

anglashda muhim metodologik vosita vazifasini bajaradi. V.V. Dementyev taklif etgan tasnifiy model janrlarning falsafiy ildizlari, nutq amaliyotiga xos jihatlar va Baxtin maktabining lingvistik qarashlari o'rtasidagi ilmiy uzviylikni ochib beradi. Bu yondashuv natijasida nutqiy janrlar muloqotning barqaror, funksional va ijtimoiy shartlangan tuzilmalari sifatida baholanadi. Ushbu tadqiqot asosida quyidagi umumiy xulosalarga kelish mumkin. Nutqiy janrlar zamonaviy tilshunoslikning alohida va mustahkam ilmiy obyektiga aylangan bo'lib, ularning o'rganilishi nutqning pragmatik va kommunikativ mohiyatini ochib berishda katta ahamiyat kasb etadi. Janrlarni semantika–sintaktika–pragmatika o'qi bo'yicha tadqiq etish ularning shakllanish mexanizmlari, tuzilishi, ijtimoiy vazifasi va funksional imkoniyatlarini keng qamrovda yoritish imkonini beradi. Antroposentrik paradigma doirasida olib borilayotgan izlanishlar nutqiy janrlarni inson faoliyati, kommunikativ ehtiyoj va madaniy kontekst bilan chambarchas bog'lab, tadqiqotni yangi metodologik bosqichga ko'tarmoqda. Shu bois nutqiy janrlar nazariyasi tilshunoslikda nafaqat nazariy, balki amaliy jihatdan ham dolzarb yo'nalish bo'lib, muloqot jarayonining tabiati, struktura va funksiyalarini anglashda fundamental metodologik asos yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Бахтин М.М. Проблема речевых жанров Литературно-критические статьи. – М.: Художественная литература, 1986. – С. 428-472
2. Дементьев В.В. Теория речевых жанров (Коммуникативные стратегии культуры). – М., 2010. – С. 584
3. Шмелева Т.В. Модель речевого жанра // Жанры речи. Вып. 1. – Саратов, 1997. – С. 88–98.
4. Вежбицка А. Речевые акты // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 16. – М., 1985. – С. 251-275.
5. Иркабаева. М.В. Речевые акты и речевые жанры: соотношение понятия // Вестник Башкирского университета. – 2010. Т. 15, – №3. – С. 636-640.